

Nail Okuyucu, ed. *Batı Gözüyle Tecdid: İslâm Dünyasında Tecdid Hareketleri (1700-1850)*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2014. 292 sayfa.

İmam Rabbani Çelik

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
rabbani.celik@marmara.edu.tr

Modern dönem öncesinde İslam coğrafyasının farklı bölgelerinde ortaya çıkan tecdid hareketleri, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi ülkemizde de genelde modern taleplere cevap verme saikiyle ele alınmış ve bu nedenle söz konusu hareketlerin İslam medeniyetinin klasik dönem mirasına yönelik eleştirel tavrı ön plana çıkarılmıştır. Nitekim, ülkemizdeki akademik çevrelerde, Şah Veliyyullah ve Şevkani gibi alimlerin eserleri üzerinden klasik dönem eleştirisi yapılmış, fakat tecdid tavrının kökenine ilişkin soğukkanlı değerlendirmeler ve tecdid hareketlerine dair bütüncül tespitler zayıf kalmıştır. Bu bakımdan, Fazlurrahman ve öğrencisi Voll'ün dilimize tercüme edilen eserleri istisna tutulacak olursa, tecdid hareketlerini bütüncül olarak ele alan eserler veya bu türden eserlerin tercümelerine Türkçe literatürde rastlanılmamaktadır. Değerlendirmemize konu olan çalışma, Batılı akademik çevrelerde tecdid hareketlerini bütüncül olarak inceleyen belli başlı makale ve yazıları derlemesi yönüyle, Türkçe literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

Kitap, editörün ifadesiyle, “18. yüzyıl boyunca gelişmiş tecdid hareketlerinin Batı akademiyasındaki tasavvurlarını ortaya koymayı” ve bu hareketlerin “İslâm Medeniyet Tarihi, İslam ilimleri geleneği ve modernleşme sürecine dair ipuçları” barındırması bakımından, akademik tartışmalara zemin teşkil edebilecek yönüne ışık tutmayı amaçlamaktadır. Giriş bölümü ve ekler kısmındaki yazılar dâhil olmak üzere, on dört makaleden oluşan derleme, tecdid hareketlerine dair Batılı literatürde yapılmış çalışmalardan önde gelenlerini, konularına göre beş farklı bölüm altında bir araya getirmiştir. Yazılardan, Eyyüp Said Kaya'nın Türkçe makalesi dışındaki metinlerin aslı İngilizce, Almanca ve Arapça olup, derleme için farklı mütercimler tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Kitapta yer verilen makaleler, tecdid hareketleri için kuşatıcı bir çerçeve çizmesi, ulema ağı tezini değerlendirmesi ve bu hareketleri sosyal teori yaklaşımlarıyla ele alması gibi yönlerden çeşitli bölümler içine yerleştirilmiştir. Giriş bölümünde, tecdid hareketlerini konu edinen Batılı literatü-

rün genel bir değerlendirmesi bağlamında, Eyyüp Said Kaya'nın "Batılı Gözüyle Modernleşme Arifesinde Tecdid" başlıklı makalesinden sonra, birinci bölümde Batı Afrika'dan Uzakdoğu'da Çin'in batısı ile Açe bölgesine uzanan geniş coğrafyada, tecdid hareketleri için genel bir çerçeve çizen "Tecdid Hareketlerinin Bir Panoraması" başlıklı makaleye yer verilmiştir. XVIII. yüzyılda tecdid hareketleri için ortak bir ulema ağının varlığını tartışan "Network Tartışmaları" başlıklı ikinci bölümde, Voll'ün ortaya koyduğu Haremeyn merkezli ulema ağı görüşü ve bu görüşe yöneltilen eleştirileri konu edinen makaleler yer almaktadır. "Networkün Bölgesel Boyutları: Fas ve Endonezya Örnekleri" başlıklı üçüncü bölümde ise, Fas ve Güneydoğu Asya özelinde ulema ağının nispeten çevre bölgelerdeki uzantılarını inceleyen makaleler bulunmaktadır. "Fundamentalizm, Kapitalizm ve Aydınlanma Tartışmaları" başlığını taşıyan dördüncü bölümde, tecdid hareketlerini Batının tarihî tecrübesiyle irtibatlandıran tezler konu edilirken, "Tecdidin Yansıdığı Bir Alan Olarak Hadis İlmi" başlıklı son bölüm, ulema ağıyla irtibatlı olarak tecdidin bir tezahür alanı olması bakımından hadis faaliyetlerine hasredilmiştir. Ekler kısmında ise, Batılı akademik çevrelerin tecdid hareketlerine dair mesaisinde nispeten göz ardı ettiği bölgeleri konu edinen makalelere yer verilmiştir.

Birinci bölümde yer alan "Tecdid ve İslahın Temelleri: 18. ve 19. yüzyıllarda İslâmî Hareketler" başlıklı yazısında oldukça geniş bir coğrafyada tecdid hareketlerini anahatlarıyla konu edinen Voll, büyük merkezî devletlere bağlı bulunup bulunmamaları açısından tecdid ve islah hareketlerinin ortaya çıktığı bölgeleri, merkez ve çevre şeklinde niteleyip, merkez bölgeleri Osmanlı, Babür ve Safevi toprakları olarak tespit etmektedir. Osmanlı topraklarında tecdid hareketlerinin daha çok tarikatlar vasıtasıyla gerçekleştiğine dikkat çeken Voll, Şam ulemasından Nakşibendi geleneği yaşatan Murâdî ailesi ile Yemen'in sahil şehirlerinden Zebid'de ikamet eden Nakşi ulemadan Mizcâciler ailesinin, ulema ağında önemli bir rol oynadığını ifade eder. Babürler'de ise Şah Veliyyullah'ın, hadis alanında yeni görüşler ortaya koymanın yanı sıra tarikat kanalıyla "İslam toplumunun toplumsal-ahlaki açıdan yeniden yapılanmasını savunduğu"nu ifade eden Voll'a göre, onun, Muhammed ibn Abdülvehhab'la Haremeyn'de aynı hocalardan ders alması, ortak bir ulema ağının göstergesidir. Safevi kontrolündeki İran bölgesinde, Sünnî dünyayla eş zamanlı olarak XVIII. yüzyılda ortaya çıkan islah hareketleri, Usûlî ekolün Ahbârî ekole karşı üstünlük kazanmasıyla gerçekleşmiştir. Osmanlı'nın çevre bölgelerinde ortaya çıkmış olsa da İslam coğrafyasındaki merkezî konumu itibarıyla Muhammed ibn Abdülvehhab'ın başlattığı oldukça katı bir tevhid vurgusunu öne çıkaran Vehhabi hareketinin, XVIII. yüzyıldaki tüm tecdid ve islah hareketleri için ilham kaynağı olduğuna dair iddiayı reddeden Voll, bu hareketin ancak ulema ağının meydana getirdiği büyük resmin bir parçası olduğuna dikkat

çekmektedir. (46) Vehhabiliğin etki alanı dışındaki diğer çevre bölgelerde tecdid hareketlerinin, “Müslüman tüccarlar ve gezgin hocalar” vasıtasıyla “evrensel ve kozmopolit” olan standart bir İslam anlayışını yaymayı hedeflediğini vurgulayan Voll, bu hareketlerin, yerel kültürlerin etkilediği farklı İslam tasavvur ve yaşayışlarını bidat addederek, burada yaşayan Müslüman toplulukları İslam dünyasının bir parçası haline getirmeye çalıştığını iddia etmektedir. (s. 46-47) Bu anlamda Haremeyn’i Sünni tecdid hareketlerinin merkezi konumuna yerleştirirken, Şii geleneğin yeniden inşasında Necef ve Kerbela’nın benzer rolü üstlendiğini iddia etmektedir. (s. 50)

Network görüşünün ele alındığı ikinci bölümün “Muhammed Hayyât es-Sindî ve Muhammed b. Abdülvehhab: 18. yüzyıl Medine’sinde Bir Entellektüel Grubun Tahlili” başlıklı ilk makalesinde Voll, tecdid hareketlerini meydana getirdiğini ileri sürdüğü “ulema ağını” Muhammed ibn Abdülvehhab’ın hocası Muhammed ibn Hayyât Sindî’nin Haremeyn merkezli hoca silsilesi ve öğrencileri üzerinden göstermeye çalışmaktadır. Voll, kendisi de bir Nakşi olan Muhammed ibn Hayyât özelinde, bu akademik grupta yer alan alimlerin, mezhep ve görüşler bakımından insicamlı bir görüntü arz etmediği halde, her birinin hadis ve tasavvufu, hususene Nakşibendi veya Halveti tarikatlarıyla irtibatlı olduğunu iddia etmektedir. Voll’ün ulema ağında ortak ilgi alanları olarak takdim ettiği hadis ve tasavvuf etkisini network üzerinden gösterdiği “Hadis Âlimleri ve Tarikatlar: 18. Yüzyıl Haremeyn Ulemâsı ve İslâm Dünyasındaki Etkileri” başlıklı makale, bölümün ikinci yazısıdır. Bu makalede Voll, XVII. yüzyıla kadar İslam dünyasında Kuzey Afrika, Doğu Akdeniz ve Hindistan olmak üzere üç farklı hadis geleneği bulunduğunu, ancak XVII. yüzyılda mevcut kozmopolit tarzların, iletişim ve ticaret vasıtasıyla, Haremeyn ulemasının birikimiyle harmanlandığını ileri sürmektedir. (s. 65) XVIII. yüzyıl ulema ağının tasavvuf faaliyetlerini ifade etmek için, Fazlurrahman’ın ortaya koyduğu “neosufizm” kavramını kullanan Voll, tecdid hareketleriyle birlikte tasavvufun “vecde dayalı ve metafizik karakterinden tecrit edilerek” aktivist eğilime zemin teşkil edecek şekilde ehlisünnet prensipleriyle yeniden yorumlandığını, hatta bu minvalde “içeriğinin değiştiğini” iddia etmektedir. (s. 68) Böylece ulemanın hoca-talebe ilişkisini hadis ilmi sağlarken, bağlılık duygusunu temin eden intisap ilişkisini tasavvuf gerçekleştirmiştir. Dahası, söz konusu fundamentalist ve aktivist tavır, modern dönem İslam dünyasında ıslahçı düşünce üzerinde de etkili olmuştur. (s. 74)

Voll’ün tecdid hareketlerinin karakteristiği hakkında ileri sürdüğü “fundamentalizm” kavramının fıkıh sahasındaki tezahürünü, ictihad konusu bağlamında tartışan Rudolph Peters, makalesinde müceddid kimliğiyle öne çıkan Şah Veliyyulah Dihlevi (ö. 1762), Muhammed ibn Abdülvehhab’ın öğrencisi İbn Muammer (ö. 1810), Muhammed ibn Ali Şevkani (ö. 1832) ve Muhammed ibn Ali Senusi’nin (ö. 1859) ictihada ilişkin görüşlerini in-

celemektedir. Eserlerinden iktibas yoluyla, bu isimlerin hepsinin, temelde mutaassıp mezhep bağlılığını tenkit edip, Kitap ve Sünnet'i esas almayı vurguladıkları halde, her birinin ictihada ilişkin görüşünün farklılaştığını ortaya koymaktadır. Peters'in tespitine göre, mezhep imamlarının taklidini doğrudan *bidat* ve *haram* olarak niteleyen Şevkani ve Senusi, fundamentalist tavrın en radikal ucunu temsil ederken, Dihlevi ise mezheplerin varlığını faydalı bularak, avamın taklidinin gerekliliğini, fakat kaynaklardan hüküm çıkarabilecek olan kişilerin, kaynaklarda en uygun buldukları görüşleri tercih etmeleri gerektiği görüşündedir. Bir Hanbeli alimi olan İbn Muammer ise fakihin, kaynaklara en uygun olan görüşü tercih etmesi hususunda Dihlevi ile hemfikir iken Hanbeli mezhebini öne çıkarma konusunda ondan ayrılır. Peters, XVIII. ve XIX. yüzyıllarda yükselişe geçen fundamentalist tavrın izi sürüldüğü takdirde, söz konusu fikirlerin İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim Cevziyye'ye kadar götürülebileceğini ifade eder ve fundamentalist geleneğin sürekliliğinin şahıslar arası bağlantıların yanı sıra bu şahısların eserlerinden yapılacak "alıntıların sistematik olarak incelenmesi" yoluyla kanıtlanabileceğini ileri sürer.

İkinci bölümün "İslâmî İhya Düşüncesinin Kaynakları ve Hedefleri: 1750-1850" başlıklı son makalesinde Ahmed Dallal, tecdid hareketlerinin, içkin bir Tanrı tasavvuruna karşı aşkınlığı, kültürel farklılıklara karşı birliği, açık oluşa karşı sahihliği öne çıkarmayı içeren "İslam fundamentalizmi" kavramıyla karakterize edilemeyeceğini, sanıldığı aksine tek bir başlık altında toplanamayacağını ve bu hareketleri açıklamak için ulema arasında kurulan bağlantıların/networkün "oldukça kırılgan" olduğunu belirtmektedir. (s. 89-92) İddiasını ispat etmek için Şah Veliyyullah Dihlevi, Osman ibn Fudi, Muhammed ibn Ali Senusi ve Muhammed ibn Abdülvehhab'ın birbirinden farklı fikrî eğilimler sergilediğini ortaya koyar. Dallal'ın tespitlerine göre, Şah Veliyyullah, İslam düşünce geleneğindeki "irfânî, aklî ve naklî" birikimi sentezlemeyi ve bu mirasın farklı yönlerini uzlaştırmayı öncelirken, İbn Fudi entelektüel bir ıslahtan ziyade siyasi ve toplumsal yönü ağır basan, İslami eğitime dayalı bir ıslah çabasını tercih etmiştir. Ferdi sorumluluğa dikkat çeken Senusi ise "ideal bir toplum modeli" oluşturmayı amaçlarken, "katı ve dar görüşlü bir küfür nazariyesi geliştiren" İbn Abdülvehhab'ın başlattığı hareket toplumsal, siyasi, entelektüel ya da ütöpik bir ıslah projesi olmaktan oldukça uzaktır. Böylece Voll'ün çalışmalarındaki gibi salt biyografik kaynaklardan hareketle ulema ağı oluşturmayı ve Peters'in ileri sürdüğü gibi "genel ideolojik bağlamından tecrit edilmiş" görüşlerden alıntılama yapmayı tenkit eden Dallal, söz konusu farklı entelektüel eğilimlerin ictihad vurgusu veya "neo-sufizm" ile de karakterize edilemeyeceğini savunur.

Tecdid hareketlerinin bölgesel boyutlarını ele alan üçüncü bölümde, ulema ağına dayanan iki çalışmaya yer verilmiştir. Levtzion ve Weigert'in

ortak telifi olan “18. Yüzyıl Fas’ında İslah Faaliyetleri” başlıklı ilk makalede, XVIII. yüzyıl ile XIX. yüzyılın ilk yarısında hüküm süren ıslah taraftarı Fas sultanları Sidi Muhammed ibn Abdullah ve oğlu Mevlay Süleyman’ın faaliyetleri konu edilmiştir. Bu makaleye göre dinî ve ahlaki bozukluk nedeniyle ıslah başlatan Sidi Muhammed, klasik ehlihadis tavrı göstererek camilerde kelim, mantık ve tasavvuf eserlerinin okutulmasını yasaklamıştır. Dinî otorite iddiası taşıyan bu tavrı ve meşru olmayan vergi uygulamaları nedeniyle ulemayla gerginlik yaşayan Sidi Muhammed’in aksine, oğlu Mevlay Süleyman ulemaya tabi olarak Malik, Eşari ve Gazzali’nin temsil ettiği ilmi geleneği önemsemiştir. Ancak, ıslah taraftarı tarikatlar ile popülist tarikatlar arasında ayrıma giderek, popülist tarikatlara karşı muhalif bir tavır alan Mevlay Süleyman, o dönemde etkili olan Vehhabiler’e yazdığı mektupta onların, İslam’ı bidatlerden arındırma çabalarını takdir etmiş, bununla birlikte, bu hareketin tekfirci ruhunu eleştirmekten geri durmamıştır. Bunların yanı sıra, makalede Fas ulemasının Mısır Halvetiliği ile kurduğu irtibat gösterilerek, ulema ağı ile bağlantısına dikkat çekilmektedir. Haremeyn merkezli ulema ağının varlığını savunan Azyumardi Azra’nın yazdığı ikinci makale ise, yazarın “*The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia*” başlıklı eserinin altıncı bölümünden alınmıştır. Yazıda, ıslah hareketlerinde bulunan Malay-Endozyalı alimlerin XVIII. yüzyıldaki hoca silsilelerinden hareketle, Haremeyn ulemasıyla ilişkisi ortaya konulmakta ve bu ilmi hareketliliğin burada kalmayıp Malay takımadasındaki Patani gibi farklı bölgelere de taşındığı gösterilmeye çalışılmaktadır. Malay-Endonezya bölgesinden Palembanlı alimlerden Abdüssamed Pelimbanî’nin, Güney Kalimantanlı alimlerden Muhammed Erşad ve Muhammed Nefis Bancari’nin ve Patanili Davud ibn Abdullah Fatani’nin ıslah faaliyetleri ve ulema bağlantıları ele alınmaktadır. Makaleye göre “neo-sufizmi” benimseyen bu alimler, ulema ağının merkezi olan Haremeyn’de eğitim gördükten sonra, döndükleri bölgelerde ıslah çalışmalarını gerçekleştirmişlerdir.

“Fundamentalizm, Kapitalizm ve Aydınlanma Tartışmaları” başlığını taşıyan dördüncü bölümün “18. ve 19. Yüzyıl İslâmî Fundamentalizm ve Protestan Kalvinizmde Seçilmişlik Öğretisi” başlığını taşıyan ilk makalesinde Rudolph Peters, Weber’in Kalvinist Protestanlık ile kapitalizm arasında kurduğu ilişkinin, İslam’ın fundamentalist yorumuyla kapitalizm arasında da kurulabileceğini iddia etmektedir. (s. 186) Peters, ilgili bağlamda Weber’in İslam dünyasında kapitalizmin ortaya çıkamayacağına yönelik iddiasının, XX. yüzyılın başlarındaki Alman akademik çevrelerindeki görüşün bir uzantısı olduğunu ifade ettiği makalesinde, Kalvinist öğretilerle arasında benzerlik kurduğu İslam yorumunu, “İslâmî fundamentalizm” kavramıyla “ideal tip” haline getirir ve kapitalizmin ortaya çıkmasına imkân sağlayan Kalvinist Protestan öğretilerinden *kader*, *zühhd*, *rasyonalizm* ve *püritenizmin*, aynı şekilde ve derecede olmasa da, benzer şekilde İslami fundamentalist düşüncede vurgulandığını savunmaktadır. Peters’in iddiasına göre, *sünnet-bidat* ve *tevhid-şirk* kavramları etrafında dönen fundamentalist

İslam düşüncesi, kader bağlamında aşkın bir irade ve kudret sahibi Tanrı inancını savunmakla birlikte, insan iradesini tanımış ve Kalvinizm'dekine benzeyen bir zühd anlayışı çerçevesinde, aktif bir ahlaki tavrı öngörmüştür. Fundamentalist düşünce, Kalvinizm'deki rasyonalizm ve metodikliğe benzer şekilde, kendilerine olağanüstü güçler atfedilen evliya kültürünü reddetmiş ve dinî hükümlerin otantikliğini vurgulayarak ictihad düşüncesini öne çıkarmıştır. Ayrıca, mütevazı bir yaşamı önceleyerek, Kalvinist Protestanlık'taki kadar olmasa da lüks ve haz tutkusuna sınırlar getirmiştir. (s. 191-193) Makalede Weber'in, kapitalizmin gelişimi bağlamında Kalvinizm için ileri sürdüğü özelliklerin, aslında İslam fundamentalizminde de yer aldığı göstermeye çalışan Peters, böylece kapitalizmi doğuran sebepleri Kuzey Avrupa'ya hasreden tarih anlayışındaki dinî boyutu sorgulamaktadır. (s. 194) Bölümün ikinci makalesi olan "İslâm'ın 18. Yüzyılı: Bir Tarih-yazımı Tenkidi Denemesi" başlıklı yazıda Schulze, oryantalist tarih yazımı tarafından "Avrupa'ya mahsus Aydınlanma" tecrübesinden mahrum olarak tasvir edilen İslam tarihini "okunamaz" diyerek eleştirir ve "dünya sistemindeki tarihî süreçlerin âlemşümüüllüğü teorisinden" hareketle, XVI-II. yüzyıl İslam tarihinin ancak aynı dönemdeki evrensel tarih bağlamına yerleştirilmek suretiyle okunabileceğini iddia eder. Nitekim, bu okuma biçiminin, modern dönem İslam tecrübesine uzanan tarihî sürekliliği ortaya koyacağını ileri süren Schulze, böylelikle Avrupa merkezli tarih yazımının İslam tarihi için yok saydığı dinamizm ve yaratıcılığın da keşfedilebileceğine dikkat çekmektedir. (s. 201-202) Bu bağlamda Schulze, İslam tarihi ihmal edilerek "Aydınlanma" sürecinin tam olarak anlaşılamayacağını iddia ederek, İslam tarih yazımı eleştirisinden hareketle, "İslâm Aydınlanması teorisi" inşa etmeye çalışmaktadır. Bu teoriyi ise, "monistik mistisizm ile akılcılık" arasındaki ilişki, "ilah-merkezli" anlayıştan "insan-merkezli bir dünya görüşüne" evrilme, "gelecek yönelişli bir gelenek" inşa etme ve "yerel ekonomilerin dünya pazarına eklenmesi" şeklinde başlıklandırılacak temellere dayandırmaktadır. (s. 207-208) Söz konusu bölümde yer verilen makalesinde Schulze'nin görüşlerini eleştiren Peters, Schulze'nin İslam tarihinin modern dönemiyle XVIII. yüzyılı arasında süreklilik arayışını anlamlı bulmakla birlikte, İslam dünyasında bir Aydınlanma tecrübesinin vuku bulduğu iddiasını ihtiyatla karşılamaktadır. Aydınlanma tecrübesinin Avrupa'ya mahsus toplumsal, siyasi ve iktisadi gelişmelerle açıklanabileceğini ifade eden Peters, söz konusu tecrübeyi İslam tarihine de uygulamanın yanlış olduğunu düşünmektedir. (s. 213)

Tecdidin tezahür alanlarından olan hadisin ele alındığı beşinci bölümde, sadece Voll'ün "Abdullah b. Sâlim el-Basrî ve 18. Yüzyılda Hadis İlmi" başlıklı yazısına yer verilmiştir. Voll burada, XVIII. yüzyıl Haremeyn ağında etkin olan çok sayıda ismin biyografisinde adı geçen Abdullah ibn Sâlim'in, "aktivist" bir tavır göstermese de bir çok tecdid önderinin yetişmesinde

ilham kaynağı olduğunu ifade etmektedir. Abdullah ibn Salim'in ulema ağındaki diğer alimler gibi hadisçi ve sufi olmasına dikkat çeken Voll, onun *el-İmdâd bi-ma'rifeti uluvvi'l-isnâd* isimli eserinde geleneksel tavrı devam ettirdiğini, fakat "isnâdın âlileştirilmesi" vurgusu bakımından görüşlerinin yenilikçi bir tavrın nüvesini teşkil ettiğini ileri sürer. (s. 222). Rivayetlerde *âli isnâd* vurgusunun Abdullah ibn Salim sonrasında da devam ettiğini ifade eden Voll'ün iddiasına göre, bu anlayışın özellikle *Muvatta'* gibi *Kütüb-i sitte* öncesi kaynakların rivayetinde de önem kazanmasının, XVIII. yüzyılda yükselen ictihad vurgusu ve kaynaklara dönüş fikrinin oluşumuna katkıda bulunmuş olması muhtemeldir. (s. 225)

Batılı çalışmalarda ihmal edilen Yemen ve Batı Afrika'yı ele alan ekler kısmında yer verilen "Yemen Zeydîleri Arasında Ehl-i Hadis Âlimleri" başlıklı makalesinde, Yemen'de tarihî bir periyotta, aşama aşama gelişen tecdid sürecini Muhammed ibn İsmail Vezir, Hasen b. Ahmed Celal, Salih ibn Mehdi Makbeli, Muhammed ibn İsmail Emir ve Muhammed ibn Ali Şevkani isimleri üzerinden gösteren Bernard Haykel, Zeydi olan bu alimlerin ortak yönünün, mezhebe bağlılığı reddederek naslardan ictihadda bulunmayı öne çıkarmaları olduğunu tespit eder. Haykel, söz konusu alimlerin, mezhep çerçevesini aşarak ictihadda bulunmak için Buhari ve Müslim'in *Sahih*'leri ile *Muvatta'* gibi ehli-sünnetin muteber hadis kaynaklarını öne çıkardıklarını belirtir. (s. 258-259) Abdurrahman Zeki ise, İslam'ın Batı Afrika'ya girişinden Fransa'nın işgaline kadar olan dönem içinde, ıslah hareketlerinin bölgenin İslamlaşma sürecine katkısını ve son dönemdeki emperyal işgale karşı etkili mücadelesini konu edinen "Batı Afrika'da Dinî İslah Hareketleri" başlıklı makalede, XVIII. yüzyılda bu bölgede gerçekleşen ıslah hareketlerinin başarısını Mağribli kabilelerin etkisi, Kadiriyye ve Ticaniyye tarikatları ile çok sayıda Müslüman liderin ortaya çıkması gibi etkenlere bağlamaktadır. (s. 262-263) XIX. yüzyılda ise Batı Afrika'nın en etkili ıslah hareketini başlatan Osman ibn Fudi'nin, aynı zamanda Orta Afrika'daki ıslah hareketleri için de ilham kaynağı olduğunu ifade eden Zeki, tecdid hareketleri neticesinde kurulan Futa Calon, Bondu ve sonraki İslam devletleriyle "İslâmî yönetim sistemlerinin" tahkim edilip vergi alma usullerinin düzenlendiğini, adaletin ve eğitimin yayıldığını, "İslâmî uyanışa" bağlı olarak Arapça'nın da yaygınlaştığını ifade etmektedir. (s. 270, 274)

Giriş bölümünde yer verilen makalesinde, tecdid hareketlerini açıklamaya yönelik Batılı literatürün gelişim sürecini ele alan Eyyüp Said Kaya, söz konusu literatürün, "Batılı sosyal teorinin doğrudan tezahürü" olduğunu düşünmektedir. Kaya'nın tespitlerine göre, II. Dünya Savaşı öncesi sömürgeci dönemde yapılan çalışmalarda Batılılar, tecdid hareketlerini tek düze bir düşünceden ibaret görmemekle birlikte, II. Dünya Savaşı sonrasında bu hareketleri konu edinen Batılı literatür için dönüm noktası olan Gibb'in çalışmaları, İslam tarihinin modern öncesi döneminin durgunlukla itham

edilemeyeceğini savunmasıyla öne çıkmaktadır. Modern öncesi dönemdeki hareketliliğin nedenini “tasavvuf ile Sünnilik arasında kurulmuş olan dengenin tasavvuf lehine bozulması üzerine gelişen tepkilerle” açıklayan Gibb, Vehhabiliği bu tepkiler için “model hareket” olarak belirlemiştir. Çalışmalarını Gibb’in tespitleri üzerinden yapmakla birlikte, “bütün tecdid hareketlerini ifade edecek kavramlar geliştiren ve bu hareketleri bir İslâm medeniyeti tarihi yorumu içine yerleştiren ilk müellif” Fazlurrahman’dır. Tecdid hareketlerinin muhtevasını İbn Teymiyye ve talebelerine nispet ettiği *neo-sufizm* tavrıyla açıklayan Fazlurrahman, tecdid hareketlerinin İbn Teymiyye’nin vefatından asırlar sonra doğuşunun ve nispeten çevre bölgelerde ortaya çıkışının nedenine ilişkin açıklama getirmediği gibi, bu hareketleri ortaya çıktıkları dönemin siyasi ve iktisadi zayıflığıyla da ilişkilendirmemiştir. (s. 19) Tecdid hareketlerini “Haremeyn merkezli ulema ağıyla” açıklayıp, bu ağın karakteristik tavrını “fundamentalizm” kavramıyla ifade eden Voll ise, *fundamentalizm* kavramını, fundamentalist olmayan tavra nispetle tanımlamaya çalışmıştır. Bu anlamda, söz konusu kavramın muhtevası, tecdid hareketleri için “kaba analitik şemalar” sunsa da, İslam tarihindeki “gelenekleri veya tavırları” birbirinden ayırmaya elverişli olmayıp, tarih tasavvurunu “körleştirici” bir etkisi vardır. Tecdid hareketlerini açıklamak üzere icazet ve tabakât verilerinden hareketle kurulan kişiler arası irtibatlar ise şahısların eğitim hayatından öte bilgi ifade etmediğinden, tecdid hareketlerinin ulema ağından hareketle izah edilmesi bu hareketlerin mahiyetini bulanıklaştırmıştır. (s. 25-26)

Kaya’ya göre, sosyal bilimler ve tarihte Marx ve Weber’in fikirlerinin yeniden yorumlanması süreci, tecdid hareketlerine 1970’lerin ilk yarısından sonra yansımaya başlamıştır. Söz konusu dönemde, Wallerstein’in dünya sistemi teorisini çalışmalarına yansıtan Gran, Mısır örneği üzerinden XVI-II. yüzyıl tecdid hareketleriyle İslam dünyasının modern dünya pazarına eklenmesi arasında irtibatlar kurmuştur. 80’li yıllarda ise Weberciliğin yeniden ele alınması, tecdid hareketlerini konu alan çalışmalara yansımış ve Peters, Voll’ün çalışmalarından hareketle, Weber’in aksine, kapitalizme zemin oluşturan Calvinist öğretilerin İslam dünyasındaki tecdid çağrılarında da bulunduğunu ileri sürmüştür. Habermas’ın başlattığı “aydınlanmanın hedefini gerçekleştirme” tartışmasının akabinde, Alman akademik çevrelerinde “İslam aydınlanması” iddiasını gündeme taşıyan Schulze, modern dönemde İslam dünyasında ortaya çıkan Batılılaşma tavrını XVIII. yüzyıldaki tecdid hareketleriyle ilişkilendirerek, bu dönemde İslam dünyasının Batı’dakine benzer bir Aydınlanma tecrübesini yaşadığını savunmuştur. Kaya’ya göre, Marx ve Weber’in teorilerini yeniden yorumlayan bu çalışmalar, Avrupa merkezci tarih yazımına yönelik bir tepkinin sonucu olmasına rağmen, İslam toplumlarını açıklamak için Avrupa tecrübesinin ürettiği kavramları rahatça kullandığı için, öncekiler gibi Avrupa merkezci yaklaşımla maluldür. (s. 33)

Tüm bu eleştirilerinin yanı sıra, Kaya'ya göre, sömürgeci tarih tasavvurunun etkisinde başlayıp sosyal teorinin yansıması olarak devam eden Batılı literatür, teccid hareketlerinin hem kapsam hem de kökenlerine ilişkin önemli soruları cevapsız bırakmıştır. Kapsam bakımından Osmanlı'da, Anadolu ve Rumeli ile Maveraünnehir ve Irak gibi bölgeler teccid hareketleri bağlamında oldukça zayıf ele alınmışken, teccid hareketinin kökenleri bakımından ise, İbn Teymiyye bağlantısı haricinde, kayda değer çalışmalar yapılmamıştır. Bu hareketlerin gerekçesi bağlamında ifade edilen siyasi, toplumsal ve dinî bozulmanın, İslam tarihinin herhangi bir dönemi için söz konusu edilebileceğini belirten Kaya, bu hareketlerin, tasavvufun bazı uygulamalarına yönelik tepkiyle açıklanmasını da bütün teccid hareketleri için kuşatıcı bulmamaktadır. Teccid hareketleri bağlamında, Batılı literatürün, genelde tabakât, mu'cem ve icazetlerden hareketle, hadis ilmi ve tasavvuf sahalalarına dair tespitlere ulaştığını, ancak İslam ilimlerinin bütününe yönelik kapsamlı bir bakış açısı getiren bu hareketleri sadece tarikat intisapları ve hadis rivayetleri üzerinden değerlendirmenin, İslam medeniyet tarihi yazımı için bariz bir hata olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca, XVIII. yüzyılda ortaya çıkan bu hareketlerin, esasen mevcut duruma bir tepki olduğuna dikkat çeken Kaya'ya göre, Batılı literatürde, söz konusu hareketleri tanımlarken yapılan mukayeselerde, teccid hareketlerinin kendisiyle mukayese edildiği diğer taraf meçhul bırakılmıştır. "Kıyasın meçhul kalan tarafı" ise, XIII-XIV. asırlarda başlayan İslam medeniyetinin "ikinci klasik dönemidir." Dolayısıyla, teccid hareketlerinin ortaya çıktığı şartların bu hareketlere etkisi, ancak "ikinci klasik dönemin" incelenmesiyle ortaya çıkacaktır. Döneminin anlayışı ve kavramlarıyla ifade edilen teccid hareketlerinin, modernleşme tecrübesiyle birlikte tarih dışı kaldığını vurgulayan Kaya, Müslümanların, bu hareketleri anlamlandırmak için henüz üst bir dil oluşturamadığını ifade ederek, müslüman ülkelerde bu konuda akademik düzeyde yapılan çalışmaların eksikliğine dikkat çekmektedir. (s. 35)

Gerek Batı akademik çevrelerinde teccid hareketleri için geliştirilen tasavvurları ortaya koyması, gerekse bu hareketlerin İslam medeniyet tarihi ve modernleşme tecrübesine dair sunduğu ipuçlarını göstererek oldukça zengin bir akademik tartışma zeminine dikkat çeken bu çalışmanın, hedeflerine ulaştığı rahatlıkla ifade edilebilir. Her ne kadar akademik çevrelerimizde, teccidin farklı boyutlarının ele alındığı eserler neşredilmişse de, bu derlemenin, teccid hareketlerinin kaynaklarına, genel karakteristiğine ve yayıldığı coğrafyaya dair bütünlüklü bir çerçeve sunması ve bu bağlamda 1970'lerin ortalarından günümüze kadar süregelen Batılı çalışmaların serüvenini görme imkanı vermesi, literatür için oldukça önemli bir katkıdır. Ayrıca, Eyyüp Said Kaya'nın, ilgili konuda Batı akademik çevrelerinde harcanan mesaiyi ve tarihî serencamı değerlendirdiği makalesinde, teccid hareketlerini anlamlandırmak için "ikinci klasik dönemi" öne çıkarması, ülkemiz akademik çevrelerinde teccid hareketlerinin bütününe ilişkin bir açıklama iddiası ortaya koyması bakımından ilgi çekicidir.

Derlemeye dâhil edilen metinlerin network tartışmaları, sosyal teori ışığında gündeme gelen tartışmalar ve teccid hareketlerinin bölgesel teza-

hürleri gibi açılardan muhtelif bölümlerde ele alınması, Batılı literatürde yer alan tartışmaları daha rahat takip edebilme imkanı vermesi bakımından isabetli bir tercihtir. Bununla birlikte, network tartışmaları bağlamında, gerek Peters ve Dallal'ın çalışmalarında, gerekse Kaya'nın makalesinde, *fundamentalizm* görüşüne yapılan atıflarla gündeme gelen üç gerilim noktasını ilk defa ortaya koyan, Voll'ün "The Sudanese Mahdi: Frontier Fundamentalist" başlıklı makalesinin eserin sonraki baskılarına dahil edilmesi, okuyucunun literatürdeki tartışmaları takip etmesi açısından faydalı olacaktır. Derlemedeki makale tercümelerinde genel anlamda terminoloji birliğine özen gösterilmekle birlikte, Voll'ün fundamentalizmin izahı için kullandığı "immanence-transcendence", "diversity-unity" ve "openness-authenticity" kavram çiftleri için Peters ve Dallal'ın makalelerinin tercümelerinde farklı kelimelerin tercih edilmesi, üsluptaki yeknesaklığın sağlanmasında gözden kaçan bir husus olarak zikredilebilir. Netice itibarıyla, tecdid hareketlerinin bütüncül şekilde anlaşılmasında önemli bir adım olarak görülebilecek bu derleme, tecdid hareketleri üzerinden, Batı akademik çevrelerinin İslam tarih algısını görme fırsatı vermesi bakımından literatüre önemli bir katkı sağlamaktadır.

Malek Sharif. *Imperial Norms and Local Realities: The Ottoman Municipal Laws and the Municipality of Beirut (1860-1908)*. Beirut: Ergon Verlag, 2014. xiv + 247 sayfa.

Petar Todorov

Institute of National History-Ss. Cyril and Methodius
University, Skopje. todorovpetar@yahoo.com

The intensive course of reforms in the Ottoman Empire during the nineteenth century transformed the Ottoman Empire and its institutional organization. Many old institutions were abolished and/or replaced by new ones. Such a radical transformation was also introduced in the field of urban governance. Namely, during the 1850s, the municipality as a new concept of urban governance in the Ottoman Empire was introduced for the first time. Until the present day, this reform has been neglected and only a few scholars have dealt with this topic as most of the research on the reforms and transformation of the Empire focus on modern state formation and provincial governance. However, in recent years, there is growth in